

The Discourse of Consciousness and Self-Consciousness in Ancient Culture: The Concept of *Συναίσθησις* in Aristotle's Philosophy

UDC 130.121 (140.8)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172670>**Pavlenko Igor**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-6798-4903>, abissum0@gmail.com

Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

Abstract.

Relevance. The article examines the ancient Greek understanding of consciousness and self-consciousness, specifically the concept of *συναίσθησις* in Aristotle's philosophy, comparing it with other key concepts related to the mental characteristics of a human being.

The purpose of the article is to determine the meaning, philosophical and pragmatic contexts of the use of this concept, its differences from other concepts, and to identify points of intersection between the ancient Greek term and modern philosophical terms.

Results. The research is based on the hypothesis that what is denoted by the word «consciousness» and what we generally mean when we use this word, was present in ancient culture and philosophy. This makes the task of isolating the core meaning in our understanding of consciousness, finding acceptable lexical equivalents in the texts of ancient Greek philosophers, and carefully reconstructing ideas about consciousness in various schools of the ancient philosophical tradition particularly relevant. Ancient authors did not conduct a phenomenological examination of consciousness. They were primarily interested in the nature of the soul, its cognitive characteristics, and ethical improvement. In ancient Greek philosophy, there was no single, clearly defined concept of consciousness in its modern sense, as subjective experience or a stream of thoughts.

Conclusions. A critical review of ancient Greek philosophical vocabulary allows for the reconstruction of the original meanings underlying the ancient understanding of consciousness and self-consciousness. The realization that ancient authors did not operate with the concept of reflexive consciousness testifies to the historical and cultural conditioning of philosophical concepts. The study of ancient concepts, such as *συναίσθησις*, is not a search for analogues to our «Ego», but an attempt to understand an alternative way of thinking about the psyche, one that does not accept the dualism of consciousness and the world. It is precisely this integrative approach that is characteristic of Aristotle's philosophy.

Key words: mind, consciousness, self-consciousness, *συναίσθησις*, νοῦς, culture, context

Дискурс свідомості і самосвідомості в античній культурі: концепт *Συναίσθησις* в філософії Арістотеля

Павленко Ігор

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Анотація.

Актуальність. У статті досліджується давньогрецьке розуміння свідомості і самосвідомості, зокрема принципово важливе поняття *συναίσθησις* в філософії Арістотеля, яке порівнюється з іншими ключовими концептами, що відносяться до ментальних характеристик людини.

Метою дослідження є визначення сенсу, філософських і прагматичних контекстів використання даного поняття, його відмінності від інших концептів і виявлення пунктів перетину давньогрецького слова із сучасними філософськими термінами.

Результати. Те, що позначається сучасним словом «свідомість» і що ми взагалі маємо на увазі, коли використовуємо це слово, – безумовно присутнє в античній культурі і філософії. Це робить актуальним завдання виокремлення ключового сенсу в нашому розумінні свідомості, пошуку прийнятних лексичних еквівалентів в текстах давньогрецьких філософів і ретельної реконструкції уявлень про свідомість в різних школах античної філософської традиції. Античні автори не проводили феноменологічного розгляду свідомості. Перш за все їх цікавила природа душі, її пізнавальні характеристики і етичне вдосконалення. В давньогрецькій філософії не існувало єдиного, чітко сформульованого поняття свідомості у його сучасному розумінні, як суб'єктивного переживання або потоку думок.

Висновки. Критичний огляд давньогрецької філософської лексики дозволяє реконструювати вихідні сенси, що лежали в основі античного розуміння свідомості та самосвідомості. Усвідомлення того, що античні автори не оперували поняттям рефлексивної свідомості, свідчить про історичну та культурну обумовленість філософських концептів. Дослідження античних понять, таких як *συναίσθησις* – не є пошуком аналогів нашому «Я», а намаганням зрозуміти альтернативний спосіб мислення про психічне, який не приймає дуалізму свідомості і світу. Саме такий інтегративний підхід і притаманний філософії Арістотеля.

Ключові слова: розум, свідомість, самосвідомість, *συναίσθησις*, νοῦς, культура, контекст

Вступ.

В сучасному історико-філософському дискурсі все більше уваги приділяється античній філософії, співставленню позицій давньогрецьких і римських авторів з теоріями, концептами і самими основами модерної філософії. Особливу увагу привертає ментальний лексикон давньогрецької філософії, доволі ретельно розроблений в працях Платона, Арістотеля, стоїків, епікурійців, неоплатоніків та відповідність цього лексикону сучасним філософським і психологічним поняттям. Часто навіть ставиться питання про відсутність у давніх греків поняття свідомості, совісті тощо. Саме поняття свідомості викликає найбільше запитань і ускладнень, оскільки, з одного боку, воно беззаперечно існує в класичній традиції, з другого, важливі елементи або контексти використання цього сучасного поняття присутні і буквально «розплескані» в інших давньогрецьких словах, що позначають розум, мислення, смисл, дух, душу та ін. У певних випадках дуже важко обрати коректний варіант перекладу таких слів, як $\psi\upsilon\chi\acute{\eta}$, $\nu\omicron\upsilon\varsigma$, або $\delta\acute{\iota}\alpha\nu\omicron\iota\alpha$.

Проте ми виходимо з інтуїтивного припущення: те, що ми називаємо словом «свідомість» (яке, до речі, і в сучасній філософії та науці не має єдиного і загальноживаного визначення) присутнє в античній культурі. Це робить актуальним завдання виокремлення деякого ключового сенсу в нашому розумінні свідомості і пошуку прийнятних еквівалентів у давньогрецьких авторів. Це завдання, як і в переважній більшості подібних досліджень, потребує ретельної реконструкції ментального образу і теоретичного осмислення свідомості та її компонентів у досить різних філософів і філософських шкіл. На цьому шляху дослідника очікують своєрідні Сцилла і Харібда. Це, по-перше, ризик анахронізмів, надання давньогрецькій ментальності сучасних характеристик і непритаманних їй тем і образів. По-друге, це намагання спростити або ж навіть спростувати дійсну складність і неоднозначність античного розуміння свідомості і пов'язаних з нею проблем.

Звичайно, античні автори були далекі від розробки поняття чистої свідомості або абсолютного «Я», яке ми знаходимо у Фіхте чи Гуссерля. Також важко говорити про картезіанського суб'єкта, коли мова йде про розуміння свідомості й мислення у Арістотеля чи стоїків. Сучасне розуміння надзвичайно складної й нюансованої механіки внутрішнього життя духу, розуму, свідомості та самосвідомості було непритаманне давнім філософам. Мали пройти століття напруженої інтелектуальної й духовної праці, зокрема, в царині мистецтва та релігійної свідомості, щоб утвердився сучасний дискурс екзистуючого самозвіту та феноменологічного самоопису суб'єктивності, який без перебільшення можна вважати однією з парадигм західної філософії.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Вказана проблематика викликає все більший інтерес сучасних дослідників, з року в рік зростає кількість публікацій, в яких відтворюються ті чи інші аспекти давньогрецької ментальності та їх розуміння античними авторами.

Серед досліджень останніх років виділяються праця А. Ферро (Ferro, 2023), в якій розглядається концепція душі як саморухливої інстанції у Арістотеля; монографія К. Корциліуса, А. Фалкона і Р. Рорейтнера (Corcilius, Falcon, Roreitner, 2025), що присвячена дослідженню душі і мислення у вченні Арістотеля; робота А. Лонга (Long, 2022), яка складається з чотирнадцяти есеїв на теми самосвідомості і раціональності в давньогрецькій філософії, серед яких – дослідження евдемонії і розуму в «Нікомаховій етиці» Арістотеля (Long, 2022, р. 92-114). Також відзначимо монографію Паулі Готтліб, присвячену мисленню і відчуттю в філософії Арістотеля, які розглядаються як самотворені (*sui generis*) реальності і основа для формування доброчесної людини (Gottlieb, 2021, р. 2).

Серед фундаментальних досліджень в цій царині виділяється монографія Еріка Хіменеса (Jiménez, 2017), в якій розглядається поняття $\nu\omicron\upsilon\varsigma$ в філософії Арістотеля. Звертаючись до епістемології Арістотеля, Хіменес доводить, що подібно до того, як арістотелівський розум не є вродженим, розумоосязність не є природною властивістю об'єктів розуму, а є результатом певних ментальних зусиль, які роблять ці об'єкти зрозумілими. І навпаки, саме завдяки цим же ментальним утворенням мислячі істоти стають розумними або набувають розуму. Отже, деконструкція Хіменеса веде до натуралістичного та герменевтичного розуміння Арістотеля, близького до сучасної філософії свідомості та когнітивних наук, що підкреслює зв'язок розуму з тілесністю, дією та мовою. Це не субстанція, що оволодіває тілом, а форма, що організує життя розумної істоти. Вказуючи, що розумність – це емерджентна властивість живої істоти, що пізнає світ, Хіменес проводить аналіз і спростування картезіанських та схоластичних нашарувань у розумінні античного філософа.

Аналіз проблематики співвідношення ментальних і тілесних характеристик людини у Арістотеля проводить Девід Чарльз (Charles, 2021), який вважає, що арістотелівське розуміння духу, мислення, свідомості є теоретично життєздатною альтернативою сучасному стандартному мисленню в цій галузі: «Підхід Арістотеля ставить під сумнів сам спосіб постановки нашої, посткартезіанської, психофізичної проблеми. На всьому шляху його направляла концепція поєднання психічного та матеріального, яка була відкинута тими, хто спочатку сформулював і згодом намагався вирішити нашу проблему. Його погляди становлять альтернативу базовим елементам нашого звичайного мислення

про психічні явища та їхнє місце в матеріальному світі. По суті, вони пропонують ресурси для того, щоб не вирішити, а розчинити успадковану нами психофізичну проблему» (Charles 2021, p. 7).

Серед значної кількості статей, в яких досліджується давньогрецьке розуміння свідомості слід вказати на роботи, що увійшли до збірки «Encounters with Aristotelian Philosophy of Mind», зокрема, стаття Д. Мінгуччі (Mingucci 2021), присвячену сутності душі в трактаті Арістотеля «De Anima». Відзначимо також і статтю Т. Вентцера про прочитання та інтерпретацію Гайдеггером арістотелівської антропології, саме у сенсі дослідження ментальних характеристик людини (Wentzer, 2021).

Метою статті є виявлення основних витоків та аспектів розуміння свідомості і самосвідомості в античній філософії, зокрема, в працях Арістотеля. Необхідно визначити сенс, філософські і прагматичні контексти використання поняття *συνείδησις*, його відмінності від інших понять, що позначають свідомість та розумові здібності і виявити пункти перетину давньогрецького поняття із сучасними філософськими концептами.

Результати дослідження.

У давньогрецькій філософській мові є достатньо слів, які позначають свідомість у різних аспектах і якими активно користувався також і Арістотель: *ἡ ψυχή* – що означає, окрім душі, також і свідомість; *ἡ γνῶμη* – свідомість, розум, думка, розуміння тощо; *ἡ διάνοια* – мислення, думка, свідомість; *ἡ συνείδησις* – совість, свідомість, усвідомлення себе.

Останнє поняття особливо важливе в контексті даної статті, оскільки воно перетинається з поняттям свідомості, наприклад, у Хрісіппа, згідно з Диогеном Лаєртьським: «...для всякої живої істоти первинним і своїм є її власна цілісність та усвідомлення цієї цілісності (самості)»; *πρῶτον οἰκεῖον λέγων εἶναι παντὶ ζῴῳ τὴν αὐτοῦ σύστασιν καὶ τὴν ταύτης συνείδησιν* (Diogenes Laertius, 2026, VII, 85).

Це можна розуміти так, що природа робить усі живі істоти від самого народження «своїми власними» (*πρῶτον οἰκεῖον* – букв. «перше своє»), кожна з них перш за все відчуває саму себе та свою цілісність (*σύστασις*). Ми всі причетні до самих себе, маємо первинне усвідомлення себе. Саме цей аспект нашого існування та нашої свідомої діяльності виражається поняттям *συνείδησις*.

Хоч тут мова йде перш за все про вітальні сили, до-рефлексивне існування живих істот, цю думку Хрісіппа можна цілком послідовно перенести і на людське усвідомлення своєї сутності та самосвідомість як таку. Адже під «природою», згідно з якою потрібно жити, Хрісіпп мав на увазі як загальну, так і людську, тобто природу розумної істоти (Diogenes Laertius, 2026, VII, 89).

Такий висновок частково підтверджується

використанням слова *συνείδησις* іншими філософами, наприклад, у Демокріта: люди усвідомлюють злочини, які скоїли за життя (*συνείδησει δὲ τῆς ἐν τῷ βίῳ κακοπραγμοσύνης*). Правда, в цьому контексті це також можна перекласти як «люди мають на совісті погані вчинки, що скоїли за життя» (Demokrit, 2026, B 297 DK (Π 207, p. 1)).

Цієї двозначності *συνείδησις*: свідомість – совість уникає слово *συναίσθησις*, що більш ясно вказує на реальність, яку ми називаємо свідомістю.

Розглянемо етимологію слова *συνείδησις*. Це іменник, утворений від дієслівної основи за допомогою суфікса *-σις*, що утворює імена дії. Приставка *σύν-* означає «спільно», «разом», «зі-» і вказує на поєднання, співучасть, спільність. Корінь *εἶδησις* – це віддієслівний іменник від дієслова *οἶδα*, який має форму перфекту, але зі значенням теперішнього часу: «знати», «відати», «бути обізнаним»; також спочатку це дієслово означало «бачити». Отже, *εἶδησις* означає «знання», «обізнаність», «бачення».

Характерним є порівняння з етимологією слів «ейдос» – «ідея» (*τό Εἶδος – ἡ Ἰδέα*). Ряд лексичних значень цих слів збігаються, вони позначають зовнішність, вигляд, образ. Ці два слова також мають спільну етимологію в рамках індоєвропейської мовної спільності: *u(e)id-* – бачити; *u(e)idē(i)-* – мати бачення, від якого також походить латинське *video* – «бачити», «дивитися», «знати» тощо. Також в авестійській мові: **uīdēi-* – знати, володіти знанням (Proto-Indo-European Etymological Dictionary, 2026, p. 3251). Таким чином, в основі етимології всіх вказаних слів лежать два базові значення: «бачити» та «знати».

Первинний сенс слова *συνείδησις* був досить широким: від спільного знання, тобто знання, що розділяється з кимось, або знання, що супроводжує щось, до усвідомлення певного факту, внутрішнього знання, що супроводжує дію чи стан. У класичний період так позначали свідомість або усвідомлення чогось, обізнаність, свідчення про певний факт тощо.

Арістотель використовує поняття *συνείδησις* у значенні «усвідомлення», «розуміння». Наведемо фрагмент з трактату «Нікомахова етика», в якому йдеться про те, що більшість людей хоча і вважають багатство справжнім благом, але ж відчувають, усвідомлюють, що це не так: «...усвідомлюючи (*συνειδότες*) ж власне незнання, вони захоплюються тими, хто говорить про щось велике й те, що перевищує їхнє розуміння. Деякі ж вважали, що окрім цих численних благ існує ще щось інше, саме по собі суще, що і є причиною для всіх них бути благами»; «...*συνειδότες δ' ἑαυτοῖς ἄγνοιαν τοὺς μέγα τι καὶ ὑπὲρ αὐτοὺς λέγοντας θαυμάζουσιν. ἔνιοι δ' ᾤοντο παρὰ τὰ πολλὰ ταῦτα ἀγαθὰ ἄλλο τι καθ' αὐτὸ εἶναι, ὃ καὶ τοῦτοις πᾶσιν αἰτιὸν ἐστὶ τοῦ εἶναι ἀγαθὰ* (Αριστοτέλης, 2026, p. 1095a, 25-27).

В епоху еллінізму стійким значенням слова *συνείδησις* стає «совість», певне моральне знання

людини про себе саму, яке визначає її вчинки та ставлення до інших людей. Разом з тим, безсумнівно, йдеться також про рефлексію, самосвідомість у сучасному значенні – усвідомленні самого себе, своїх думок та поведінки. У цій якості це слово перейшло й до низки інших мов, перш за все, до латини: *conscientia* (букв. «спів-знання»; *scientia* – знання, від дієслова *scire* – знати), а також до сучасних мов: французької – *conscience*; англійської: *conscience*, *consciousness* та інших. За своєю етимологією воно практично збігається із сучасними українськими словами совість, свідомість тощо.

Етимологія слова *συναίσθησις* вказує на інші аспекти розуміння свідомості. Як і у попередньому випадку присутня приставка *σύν-*, що вказує на спільність, а також основа – *αἰσθησις*, від дієслова *αἰσθάνομαι* – сприймати, відчувати, впізнавати, розуміти і т. ін. Це одне з давньогрецьких слів, яке з часом перетворилося на принципово важливу філософську категорію. Вже у Платона чуттєве сприйняття світу феноменів позначається словом *αἰσθησις*, яке інтегрує всі відчуття людини на відміну від *θεωρητικός* – розумове пізнання сутності.

Таким чином, *συναίσθησις* вказує на певний синтез сприйняття, внутрішнє відчуття, яке об'єднує окремі елементи у єдине ціле. У Арістотеля – це загальна спроможність душі, яка сприймає те, що є спільним для всіх відчуттів: рух, спокій, розмір, число тощо. Також *συναίσθησις* відповідає за розрізнення результатів відчуття різних аналізаторів, скажімо, відрізняє кольори від смаків або холод і тепло від запахів. Загальний контроль сприйняття продукує первинну форму свідомості і самосвідомості, коли людина відчуває не тільки деякий предмет, але й сам акт відчуття, який відноситься до умовного центру, до «Я».

В дев'ятій книзі трактату «Нікомахова етика» Арістотель осмислює поняття дружби, широко користуючись цими словами: «відчувати (*αἰσθάνεσθαι*), що живеш, – приємне (переживання) саме по собі, (оскільки життя природно є благом, а усвідомлення (*συναισθανόμενοι*) в собі наявності блага – приємно)»; *τὸ δ' αἰσθάνεσθαι ὅτι ζῇ, τῶν ἡδέων καθ' αὐτό (φύσει γὰρ ἀγαθὸν ζῶν, τὸ δ' ἀγαθὸν ὑπάρχον ἐν ἑαυτῷ αἰσθάνεσθαι ἡδύ), αἰρετὸν δὲ τὸ ζῆν καὶ μάλιστα τοῖς ἀγαθοῖς, ὅτι τὸ εἶναι ἀγαθὸν ἐστὶν αὐτοῖς καὶ ἡδύ (συναισθανόμενοι γὰρ τοῦ καθ' αὐτὸ ἀγαθοῦ ἡδονταί)* (Арістотелής, 2026, р. 1170b, 1-5).

В цьому фрагменті слово *συναισθανόμενοι* є дієприкметником від *συναίσθησις* і може бути перекладене як «відчуваючи», так і «усвідомлюючи», що загалом вказує на ситуацію внутрішнього цілісного усвідомлення–сприйняття свого власного стану як блага.

Далі Арістотель висловлює одну з найбільш принципових тез своєї філософії: «Знати, що ми сприймаємо або мислимо, означає знати, що ми

існуємо (адже існувати і є сприймати або мислити)»; *τὸ δ' ὅτι αἰσθανόμεθα ἢ νοοῦμεν, ὅτι ἐσμέν (τὸ γὰρ εἶναι ἢν αἰσθάνεσθαι ἢ νοεῖν)* (Арістотелής, 2026, р. 1170a, 32-33). Тут використовується найважливіше для тексту дієслово *αἰσθάνομαι* в значенні «усвідомлювати», «тямити». Арістотель описує рефлексивний акт: ми не лише бачимо, але й усвідомлюємо, що бачимо. Це і є основою самосвідомості.

Можна запитати, наскільки це судження відповідає картезіанському *cogito ergo sum*, чи не є арістотелівська теза висловленням саме цієї позиції? На це питання треба дати скоріше негативну відповідь, оскільки Арістотель, по-перше, далекий від постулювання дуалізму в будь-якому вигляді, а скоріше намагається зблизити протилежні позиції. По-друге, ми не бачимо у нього автономії мислення або суб'єктивності, як і самого автономного суб'єкту, тим більше в загальній абстрактній формі. Арістотель просто зауважує, що специфічно людське існування тотожне діяльності сприйняття та мислення, а усвідомлення цієї діяльності є усвідомленням власного існування. Не зайвим буде згадати інше відоме визначення людини Арістотелем: *ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον* – буквально, «людина природно є політичною істотою». В «Нікомаховій етиці» філософ також додає, що ознаками цієї політичної істоти є сприйняття і мислення. Ні про яку автономію суб'єкту у сенсі Декарта тут мова не йде.

Пасаж Арістотеля завершується судженням про сприйняття і усвідомлення друга: «Таким чином і друга слід усвідомлювати, як того, хто існує, а це відбувалося б при сумісному житті і спільності слів і думок»; *συναισθάνεσθαι ἄρα δὲ καὶ τοῦ φίλου ὅτι ἐστίν, τοῦτο δὲ γίνοιτ' ἂν ἐν τῷ συζῆν καὶ κοινωνεῖν λόγων καὶ διανοίας* (Арістотелής, 2026, р. 1170b, 10-12).

Арістотель рухається від внутрішньої інтеграції відчуттів до самоусвідомлення і розуміння людиною своєї цілісності, а також доповнює і розширює цей контекст за рахунок соціального об'єкту – Іншого, у вигляді друга та спільних думок і відчуттів, де *συναίσθησις* стає вже со-свідомістю. Своєрідний і суттєвий аспект визначення дружби Арістотелем: дружба – це спільна свідомість, єдине відчуття блага, яке завершує індивідуальне існування і самовідчуття суб'єкту як блага.

Ця думка дещо ширше розгортається в «Евдемовій етиці», де Арістотель, крім іншого, порівнює людську потребу сприймати та мислити щось, крім себе, з божественним абсолютним і самодостатнім розумом, який мислить лише себе самого і не потребує нічого іншого. У Арістотеля в цьому сенсі лише божественний розум може бути названий повністю автономним суб'єктом, на відміну від людини, з її постійною залежністю від інших: «(у нас) благо залежить від іншого, для нього ж самого благо є він сам»; *τὸ εἶ καθ' ἑτερον, ἐκείνῳ δὲ αὐτὸς αὐτοῦ τὸ εἶ ἐστίν* (Арістотелής, 2025, р. 1245b, 19).

Питання полягає не в тому, як позбутися цієї залежності, а лише у більшій чи меншій її раціоналізації: «...і те, що ми шукаємо і хочемо мати багато друзів, але при цьому говоримо, що ніхто не друг тому, в кого багато друзів – обидві ці думки вірні. Оскільки жити разом з багатьма і разом сприймати (усвідомлювати, розуміти їх почуття і думки) якнайбільше – найкращий вибір. Але оскільки це найважче, то активне спів-усвідомлення (спільне усвідомлення, спільне сприйняття – συναισθήσεως) необхідно здійснювати в меншому колі, тому не тільки важко набутися багатьох друзів (бо потрібне випробування), але й користуватися тими, хто є»; καὶ τὸ ζητεῖν ἡμῖν καὶ εὖχεσθαι πολλοὺς φίλους, ἅμα δὲ λέγειν ὡς οὐθεὶς φίλος ᾧ πολλοὶ φίλοι, ἅμφω λέγεται ὀρθῶς. ἐνδεχομένου γὰρ πολλοῖς συζῆν ἅμα καὶ συναισθάνεσθαι ὡς πλείστοις αἰρετώτατον· ἐπεὶ δὲ χαλεπώτατον, ἐν ἐλάττωσιν ἀνάγκη τὴν ἐνέργειαν τῆς συναισθήσεως εἶναι, ὥστ' οὐ μόνον χαλεπὸν τὸ πολλοὺς κτήσασθαι (πεῖρας γὰρ δεῖ), ἀλλὰ καὶ οὖσι χρῆσασθαι (Αριστοτέλης, 2025, р. 1245b, 20-25).

Таким чином, поняття συναισθήσις – це докартезіанський, поєднаний з тілесними характеристиками прообраз сучасного розуміння свідомості. Воно вказує не на чисту суб'єктивність, а на тілесну і психічну цілісність живої істоти, яка відчуває себе і світ як єдиний простір досвіду. Це поняття протистоїть дуалізму розуму і тіла, характерному для новоєвропейської філософії.

Використання слова συναισθήσις розкриває його як позначення принципової здатності до об'єднання чуттєвих даних і простої саморефлексії, вкорінену в самій природі тіла, яке має душу. Можна провести паралель з аристотелівським поняттям ентелехії (ἐντελέχεια) у зв'язку із розумінням сутності душі: «душа є перша ентелехія природного тіла, яке має життя в можливості»; ἡ ψυχὴ ἐστὶν ἐντελέχεια ἡ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζῶν ἔχοντος (Αριστοτέλης, 2024, р. 412a, 27-28).

Ймовірно, мова йде про ентелехію, як сутність тіла, але ентелехія також є формою, ейдосом матерії, і ця форма є повною реалізацією закладених у матерії можливостей (повною реалізацією сутності). Про сутність зазвичай говорять як про щось приховане, форма ж має бути виявленою, тим більш виявленою є так звана повна реалізація речі, її мета, телос. Арістотель же говорить про все це як про одне й те саме. Все це певною мірою вказує на зв'язок ентелехії та сутності, ентелехії та ейдосу, ентелехії та істини. Істина тут може розумітися як дійсність речі, її невідворотна здійсненість, оформленість, що в свою чергу також відповідає її сутності.

З певною обережністю можна співставити ці два терміни Арістотеля – συναισθήσις та ἐντελέχεια, а саме у сенсі того, що єдність сприйняття власного тіла, усвідомлення свого існування і є розкриттям потенції кожної живої істоти. Принаймні це може проявитися

словосполучення «перша ентелехія» (ἐντελέχεια ἡ πρώτη), яке провокує низку питань: чи існує друга або третя ентелехія, або як здібності душі, такі як сприйняття та самоусвідомлення відносяться до душі, як ентелехії. Звісно, розгляд відношення цих понять – це справа спеціального дослідження.

Більш пізні філософи значно розширили зміст поняття συναισθήσις, яке стало позначати самосвідомість або самоусвідомлення у сенсі, що більш наближений до сучасного.

Плотін в третій Еннеаді в трактаті «Про природу, споглядання і Єдине» порівнює природних істот з «першою природою»: «Так звана природа, будучи душею, – породження більш ранньої, могутнішої живої душі, – в тиші споглядаючи (θεωρίαν) в собі самій, не звертаючись ні до вищого, ні, однак, до нижчого, але перебуваючи в тому, що вона є, у своєму власному стані і наче в самосвідомості, – самим цим розумінням (συνέσειαυ) і самосвідомістю (συναισθήσει) вона побачила наступне за нею буття, наскільки це було для неї можливо, і вже не прагнула до іншого, створивши прекрасне та досконале споглядання. І якщо хто бажає приписати їй певне розуміння або відчуття, то не таке, яке ми називаємо відчуттям чи розумінням у інших, а подібне до того, якби хто порівняв сплячого з тим, хто не спить»; Ὡς ἡ μὲν λεγόμενη φύσις ψυχῇ οὖσα, γέννημα ψυχῆς προτέρας δυνατότερον ζώσης, ἡσυχῇ ἐν ἑαυτῇ θεωρίαν ἔχουσα οὐ πρὸς τὸ ἄνω οὐδ' αὖ ἐτι πρὸς τὸ κάτω, στάσα δὲ ἐν ᾧ ἔστιν, ἐν τῇ αὐτῆς στάσει καὶ οἷον συναισθήσει, τῇ συνέσειαυ τῇ καὶ συναισθήσει τὸ μετ' αὐτὴν εἶδεν ὡς οἷόν τε αὐτῇ καὶ οὐκέτι ἐζήτησεν ἄλλα θεώρημα ἀποτελέσασα ἀγλὰν καὶ χάριν. Καὶ εἴτε τις βούλεται σύνεσιν τινα ἢ αἴσθησιν αὐτῇ διδόναι, οὐχ οἷαν λέγομεν ἐπὶ τῶν ἄλλων τὴν αἴσθησιν ἢ τὴν σύνεσιν, ἀλλ' οἷον εἴ τις τὴν καθύπνου (Πλωτίνος, 2026, 3, 8, 15-25).

Можна побачити, що тут мова не йде про індивідуальну свідомість у сенсі сучасної філософії. Єдине (τὸ Ἐν) у Плотіна – поза-основне і трансцендентне джерело будь-якої реальності, з якого послідовно еманують Розум (Νοῦς) і Світова Душа (Ψυχὴ τοῦ παντός). Саме остання, на відміну від індивідуальних душ, має довершену самосвідомість і саморозуміння. Таким чином, поняття συναισθήσις Плотін використовує як позначення характеристики певної онтологічної інстанції, наслідуючи традиції, що закладена Платоном і Арістотелем. Разом з тим помітно, що всі довершені характеристики Світової Душі у Плотіна є узагальненням і гіпостазуванням понять, якими визначаються властивості індивідуальних душ.

Таким чином, античні автори не проводили феноменологічного розгляду свідомості. Перш за все їх цікавила природа душі, її пізнавальні характеристики і етичне вдосконалення. В давньогрецькій філософії не існувало єдиного, чітко сформульованого поняття свідомості у його

сучасному розумінні, як суб'єктивного переживання або потоку думок. У Арістотеля та інших філософів ми знаходимо фундамент для цього, інтеграцію значень і сенсів цілого ряду понять, які позначають свідомість в тому чи іншому аспекті: душа (*ψυχή*), розум (*νοῦς*), мислення (*διάνοια*), фантазія (*φαντασία*) тощо. Серед них особливо виділяються поняття *συνείδησις* та *συναίσθησις*, які виступають специфікаціями давньогрецького визначення свідомості і самосвідомості.

Висновки.

Попередній огляд давньогрецької філософської лексики демонструє значні можливості відбору та інтерпретації понять, що позначають ментальні характеристики людини. Це також дозволяє реконструювати вихідні сенси, що лежали в основі античного розуміння свідомості, причому, в багатьох аспектах, серед яких можна побачити і її сучасне розуміння.

Усвідомлення того, що античні автори не оперували поняттям рефлексивної свідомості, свідчить про історико-культурну обумовленість філософських концептів. Сучасна європейська філософія свідомості виросла з картезіанського підходу, тоді як античне розуміння розвивалося в рамках онтологічної парадигми. Дослідження античних понять, таких як *συναίσθησις* – не є пошуком аналогів сучасних понять, а намаганням зрозуміти альтернативний спосіб мислення про психічне,

який не приймає дуалізму свідомості і світу. Саме такий інтегративний підхід і притаманний філософії Арістотеля.

Водночас слід відзначити, що підхід Арістотеля є взірцем для багатьох античних авторів, зокрема, для стоїків, які активно використовували його надбання, хоча і насичували останнє іншим змістом. У цьому сенсі можна говорити про семантичну конфігурацію поняття свідомості, яке притаманне багатьом давньогрецьким словам. На відміну від таких понять, як *ψυχή*, *νοῦς*, *διάνοια* та інших, поняття *συναίσθησις* не перетворилося на усталений термін або філософську категорію. Разом з тим, воно відіграло значну роль в усвідомленні давньогрецькими філософами принципів аспектів і характеристик людської свідомості і виступило наріжним каменем для розгортання філософської рефлексії щодо цілої низки проблем, актуальних для сучасної філософії і науки.

Проблематика, що розглянута в даній роботі, є достатньо перспективною для подальших досліджень античної ментальності і філософського лексикону давньогрецької філософії, по-перше, тому що вказує на походження та історичний шлях ключових понять сучасної філософії і, по-друге, подібні дослідження у кінцевому рахунку ставлять під питання зачарованість модерної філософії картезіанським і неокартезіанським розумінням суб'єкту, свідомості, мислення тощо.

REFERENCES

- Αριστοτέλης (2025). *Ἠθικά Εὐδῆμεια*. <http://www.perseus.tufts.edu>
- Αριστοτέλης (2026). *Ἠθικά Νικομάχεια*. Ed. J. Bywater. http://el.wikisource.org/wiki/Ἠθικά_Νικομάχεια
- Αριστοτέλης (2024). *Περὶ ψυχῆς*. http://el.wikisource.org/wiki/Περὶ_ψυχῆς
- Charles, D. (2021) The Undivided Self. Aristotle and the 'Mind-Body Problem'. Oxford University Press, 303 p. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198869566.001.0001>
- Corcilius, K., Falcon, A., & Roreitner, R. (2025) Aristotle on the Essence of Human Thought. Oxford University Press, 310 p. <https://doi.org/10.1093/9780198921820.001.0001>
- Demokrit (2026) Der Atomismus als Denkmodell der Vorsokratischen Philosophie. <https://www.gottwein.de/Grie/vorsokr/VSAAtom07.php#Demokr68B297>
- Diogenes Laertius (2026) Lives of Eminent Philosophers. Ed. R.D. Hicks. <http://www.perseus.tufts.edu>
- Ferro, A. (2023). Aristotle on Self-Motion. Schwabe Verlag, Basel, 463 p. <https://doi.org/10.24894/978-3-7965-4363-0>
- Gottlieb, P. (2021). Aristotle on Thought and Feeling. Cambridge University Press. 173 p. <https://doi.org/10.1017/9781107323544>
- Hutchinson, D. M. (2018). Plotinus on Consciousness. Cambridge University Press. 209 p. <https://doi.org/10.1017/9781108344104>
- Jiménez, E. R. (2017). Aristotle's Concept of Mind. NY, Cambridge University Press. 2017. 265 p. <https://doi.org/10.1017/9781108151825>
- Long, A.A. (2022). Selfhood and Rationality in Ancient Greek Philosophy. From Heraclitus to Plotinus. Oxford University Press. 267 p. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198803393.001.0001>
- Mingucci, G. (2021) In Search of the Essence of the Soul: Aristotle's Scientific Method and Practice in *De Anima*, II. 1-2. // *Encounters with Aristotelian Philosophy of Mind*. Ed. P. Gregoric, J.L. Fink. Routledge. Oxford, pp. 43-64. <http://lcn.loc.gov/2020058252>
- Πλωτίνος (2026). *Εννεάδες*. Έννεάς Γ. Περὶ φύσεως καὶ θεωρίας καὶ τοῦ ἑνός. 4, 14-25. <http://el.wikisource.org/wiki/Εννεάδες>
- Proto-Indo-European Etymological Dictionary (2026). *A Revised Edition of Julius Pokorny's*. <http://dnghu.org/>
- Wentzer, T. S. (2021). Speaking Being: Heidegger's Aristotle and the Problem of Anthropology // *Phenomenological Interpretations of Ancient Philosophy*. Ed. Larsen K., P.R. Gilber. Brill, Leiden / Boston, pp. 69-91. <http://lcn.loc.gov/2021016341>